

Urednici
Aleksandar Kadijević
Aleksandra Ilijevski

**ARHITEKTURA
I VIZUELNE
UMETNOSTI
U JUGOSLOVENSKOM
KONTEKSTU:
1918–1941.**

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

JUGOSLAVIA

Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941.

Beograd 2021.

Urednici

dr Aleksandar Kadijević, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Aleksandra Ilijevski, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,

Institut za istoriju umetnosti

Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija

www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Miomir Despotović,

dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti

dr Zlatko Karač, Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet

dr Lidija Merenik, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

dr Irina Subotić, Univerzitet u Novom Sadu – Akademija umetnosti

dr Aleksandra Stupar, Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet

Lektor

Irena Popović

Dizajn korica

Ivana Zoranović

Grafički dizajn

Irena Đaković

Priprema za štampu

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN 978-86-6427-161-5

Na koričnom listu: Paviljon Kraljevine Jugoslavije na međunarodnoj izložbi u Milanu 1931. godine, arhitekt Dragiša Brašovan. Zbirka fotografija iz Odeljenja za noviju istoriju i savremeni period Gradskog muzeja Vršac. Rukovodilac zbirke i Odeljenja: Dejan Čimburović, kustos-istoričar.

Izdavanje ove monografije pomognuto je sredstvima
Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Arhitektura i vizuelne umetnosti
u jugoslovenskom kontekstu:
1918–1941.

Urednici

Aleksandar Kadijević
Aleksandra Ilijevski

Beograd 2021.

Architecture and Visual Arts
in the Yugoslav Context:
1918–1941

Editors

Aleksandar Kadijević
Aleksandra Ilijevski

Belgrade 2021

SADRŽAJ

- 9 | Predgovor urednika
- 11 | *Aleksandar Kadijević*, Ka održivoj sintezi: jugoslovenska međuratna vizuelna kultura u istoriografskom fokusu
- I. ARHITEKTURA**
- Arhitekti i institucije:**
- 15 | *Milan Đurić i Nebojša Antešević*, Arhitektonska profesija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji: moderne tendencije zakonodavnog okvira i objektivnost profesionalne prakse
- 23 | *Biljana Mišić*, Doprinos visokoškolskih tehničkih ustanova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevine Jugoslavije razvoju umetničke i tehničke kulture u Beogradu
- 31 | *Aida Abadžić Hodžić*, Studenti Bauhauasa sa prostora nekadašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevine Jugoslavije
- 37 | *Sladana Žunjić*, Institucionalni okvir arhitektonske struke u Crnoj Gori između dva rata
- 45 | *Marija Pokrajac*, Privatna projektantska praksa u Srbiji u međuratnom periodu: 1918–1941.
- 53 | *Tadija Stefanović*, Srpski arhitekti u visokoškolskoj nastavi između dva svetska rata
- 61 | *Marina Pavlović*, Katalog Kluba studenata arhitekture u Beogradu: refleksija društvenog konteksta
- 69 | *Vladana Putnik Prica*, Doprinos Škole za primenu dekorativne umetnosti razvoju dizajna enterijera u međuratnom Beogradu
- 75 | *Aleksandra Stamenković*, Nacionalni paviljoni na međunarodnim izložbama kao primeri državne umetnosti: 1918–1941.
- 80 | *Valentina Vuković*, Ovlašćeni novosadski graditelji između dva svetska rata
- 87 | *Đurđija Borovnjak*, Arhitekt Nikolaj Petrovič Krasnov i njegova saradnja sa državnim ustanovama
- 94 | *Ana Radovanac Živanov*, Arhitektura za radništvo: ustanove u međuratnoj Srbiji
- 103 | *Aleksandar Kadijević*, Bogdan Nestorović: arhitekta Narodne banke Jugoslavije
- 115 | *Aleksandra Ilijevski*, Arhitekt Ivan Zdravković: naučna i stručna delatnost u periodu između dva svetska rata
- 125 | *Marija Pavlović*, Međuratni beogradski sportski objekti kao primeri državne arhitekture
- 132 | *Jelena Nenadović i Jana Milosavljević*, Doprinos beogradskih arhitekata izgradnji međuratnog Skoplja: urbanistički razvoj i profana arhitektura

Arhitekti i umetničke grupe:

- 141 | *Antun Baće*, Djelovanje arhitekata Udruženja umjetnika Zemlja u Dalmaciji
- 150 | *Dijana Milašinić Marić*, Arhitekta Jan Dubovi, u vremenu delatnosti Grupe arhitekata modernog pravca
- 156 | *Angelina Banković*, Grupa arhitekata modernog pravca i Milan Zloković
- 164 | *Jelena Gačić*, Delatnost arhitekta Dušana Babića i njegova aktivnost u Grupi arhitekata modernog pravca

Arhitektura i javnost:

- 175 | *Jasna Galjer*, Časopisi i arhitektonska kritika u Hrvatskoj dvadesetih i tridesetih godina 20. veka: akteri, ideje, ideologije
- 180 | *Vesna Kruljac*, Zenitistička arhitektura u kontekstu jugoslovenske međuratne umetničke scene
- 187 | *Alenka Di Battista*, Revija *Arhitektura* (1931–1934). Prelom s tradicijom
- 196 | *Ivan R. Marković*, Savremena arhitektonska kritika u časopisu *Umetnički pregled*: 1937–1941.
- 201 | *Zlata Vuksanović Macura*, Arhitekti o stambenom pitanju u međuratnoj Srbiji
- 209 | *Dragana Ćorović*, Ideje o modernizaciji prirode Beograda u javnoj sferi međuratnog perioda

II. KULTURNI KONTEKST VIZUELNIH UMETNOSTI

- 219 | *Igor Borozan*, Između tradicije i modernosti: Jovan Bijelić i portreti Karadorđevića u međuratnom periodu
- 226 | *Jasmina Trajkov*, Jugoslovenske umetničke izložbe u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca
- 232 | *Vinko Srhoj*, Kosta Strajnić: od jugoslavenskog monumentalizma do dubrovačkog kolorizma
- 239 | *Sofija Merenik*, Formiranje i rana ekspresionistička faza časopisa *Zenit*
- 246 | *Jasmina Čubrilo*, Koncept nove umetnosti u izdanjima i aktivnostima časopisa *Zenit* 1921–1926: strategija ili deskripcija
- 252 | *Jerko Denegri*, O saradnji Mihaila S. Petrova sa časopisom *Zenit*
- 256 | *Jelena Mežinski Milovanović*, Ruski emigranti ikonopisci i živopisci u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji i formalna i neformalna umetnička udruženja/grupe u sferi crkvene umetnosti
- 264 | *Marijana Vaščić*, Delatnost grupe Život kao odraz promene umetničke i društvene paradigme u Kraljevini Jugoslaviji
- 270 | *Dragan Čihorić*, Sarajevska Četvorica. Idejne pretpostavke
- 277 | *Ana Šeparović*, „Tko nije kolorista, nije slikar“: Grupa trojice kao građansko-elitistička opcija hrvatske likovne scene tridesetih godina 20. vijeka
- 286 | *Petar Prelog*, Udruženje umjetnika Zemlja i časopis *Danas* (1934)
- 292 | *Lovorka Magaš Bilandžić*, Udruženje za promicanje umjetničkog obrta Djelo i njegova uloga u promoviranju primijenjene umjetnosti u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji
- 308 | *Gordana Krstić Faj*, Udruženje jugoslovenskih likovnih umetnika u Francuskoj

- 315 | *Nikola Piperski*, Pozorišno i scensko stvaralaštvo ruskog slikara, arhitekta i scenografa Leonida Mihailoviča Brailovskog: beogradski period (1921–1924)
- 323 | *Jelica Stevanović*, Međuratna glasila Narodnog pozorišta u Beogradu *Pozorišni list* (1934/1935) i *Scena* (1935–1941)
- 331 | *Katarina Jović*, Prilozi Bogomira Aćimovića Dalme u *Nedeljnim ilustracijama* o francuskim izložbama i jugoslovenskim umjetnicima u Parizu
- 339 | *Vjera Medić*, Prikaz dela jugoslovenske umetnosti iz likovne zbirke Etnografskog muzeja u Beogradu
- 350 | *Biljana Crvenković*, Između umetnosti i zanata: oblikovanje enterijera Uprave dvora Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevine Jugoslavije
- 358 | *Dijana Metlić*, Revija *Kinofon* i njen značaj za razvoj filmske kulture u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca
- 367 | *Aleksandra Ilijevski*, Architecture and Visual Arts in the Yugoslav Context: 1918–1941 (Summary)
- 377 | Spisak autora

Arhitekti o stambenom pitanju u međuratnoj Srbiji*

Zlata Vuksanović Macura

Uvod: stambeno pitanje

„Mi arhitekti i inženjeri imamo za poziv izgradnju varoši [...] i stanova za buduća naša pokolenja, u kojima će biti zdravlja, veselja i sreće. Mi treba da se ujedinito na prvom mestu sa svim faktorima u državi i da prvi počnemo davati ideje narodu za zdrav i zgodan stan“, bio je apel koji je Jan Dubovi (Jan Dubový, 1892–1969), arhitekta češkog porekla tada zaposlen u Tehničkoj direkciji beogradske Opštine, uputio članovima Sekcije Beograd Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata (UJIA) na predavanju o vrtnom gradu, koje im je izložio 1924. godine.¹ Bila je to i reakcija Dubovog na izuzetno loše uslove stanovanja velikog broja stanovnika i na nepostojanje odgovora relevantnih državnih i opštinskih institucija na takvo stanje, jer se o stambenom pitanju, kako je konstatovao, „kod nas ne vodi dosta računa“, pri čemu je stan za radnike „kao jedan od temelja rešavanja socijalnog pitanja [...] sasvim zaboravljen“.²

U godinama po završetku Prvog svetskog rata u većini evropskih gradova potražnja za stambenim prostorom nalazila se na vrhuncu. Zamrla stambena izgradnja 1914–1918, ratna razaranja i intenzivna urbanizacija za posledicu su imali ozbiljan nedostatak stanova i stambenu krizu. Procenjeno je da su oko dve trećine gradskog stanovništva živele u prenaseljenim i nehigijenskim stanicima³, što je preraslo u krupan društveni problem, uz pretnju izbijanja revolucije.⁴ U evropskim državama, prevashodno onim koje su imale prosocijalističke vlade, reakcija na takvo stanje bila je višestruka i raznovrsna. Kretala se od uspostavljanja udruženja, kooperativa i zadruga za podizanje vrtnih predgrađa, izgradnje industrijskih naselja i stambenih četvrti, do realizacije obimnih državnih i gradskih programa, poput francuskog „stanovanja uz kontrolisan zakup“ (*Habitations à loyer modéré*, *HLM*) ili poduhvata bečke opštine, koji je popularno nazivan „Crveni Beč“. Aktivno učešće države bio je jedan od oslonaca na kojima su počivali stambeni programi, što je garantovalo masovnost i kontinuitet.⁵ Stepen intervencije države, postojanje zakonskog okvira i finansijskih podsticaja bili su usko povezani sa obimom i načinom izgradnje te pronalaženjem inovativnih arhitektonskih rešenja koja bi doprinela podizanju malih, jeftinih, zdravih, higijenskih i funkcionalnih stanova, neophodnih za smeštaj sve brojnije urbane populacije, koju su mahom činili siromašni stanovnici i radništvo sa niskim prihodima.

U realizaciji stambenih programa u mnogim evropskim gradovima značajno mesto su imali arhitekti, a vlasti su bile svesne važnosti njihovog angažovanja. Prema tumačenju istoričarke arhitekture Iv Blau (Eve Blau), socijaldemokratska vlast grada Beča je tendenciozno, mada nevoljno, angažovala arhitekta iz „buržoaskog doba“ i učenike škole Ota Vagnera (Otto Wagner, 1841–1918) kako bi zgradama koje je podizala za siromašne i radnike obezbedila željeni „autoritet i snagu“.⁶ Arhitekti, posebno oni bliski avangardnim pokretima, imali su aktivnu ulogu u traženju odgovora na stambenu krizu „u svim njenim socijalnim, ekonomskim, tehničkim i arhitektonskim aspektima“⁷ i

* Rad je rezultat rada na projektu *Geografija Srbije* (evid. br. III47007) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1 Jan Dubovi, „Vrтарски град“, *Tehnički list* 1, 1925, 7.

2 *Нав. месію.*

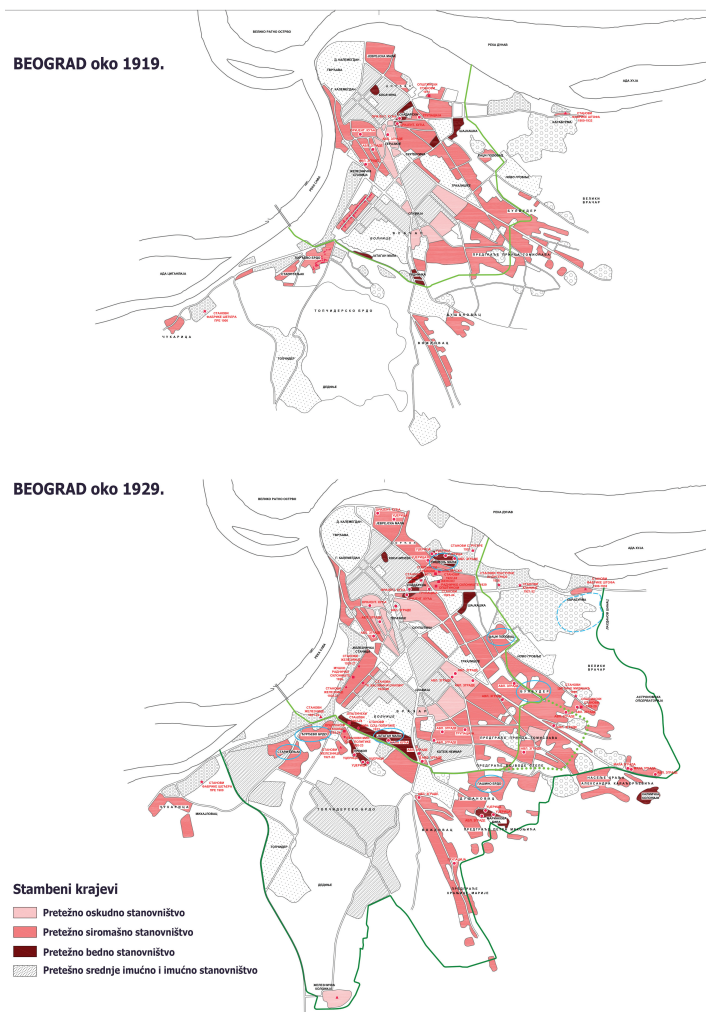
3 P. M. Hohenberg et L. H. Lees, *The Making of Urban Europe 1000–1950*, Cambridge – London, 1985, 307.

4 A. Power, *Hovels to High Rise: State Housing in Europe since 1850*, New York, 1993, 24, 104, 168, 180.

5 *Isto*, 22.

6 E. Blau, *The Architecture of Red Vienna 1919–1934*, Cambridge – London, 1999, 238–249.

7 K. Teige, *The Minimum Dwelling*, Cambridge, 2002, 9.

Sl. 1. Karta stambenih krajeva Beograda, prema materijalnom statusu stanovnika, oko 1919. i 1929. godine (Izvor: Z. Vuksanović Macura, *Život na ivici: stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*, Beograd, 2012)

su bile formirane u gotovo svim većim mestima u državi, prikupljale su informacije o stambenim potrebama. Iako se njihovi podaci nisu odnosili na ukupnu gradsku populaciju već samo na potrebe porodica koje su im se obraćale za pomoć u obezbeđivanju stana, oni pokazuju veliki raskorak između potražnje i raspoloživih stanova u gradovima. Tako je 1922. godine u Sarajevu nedostajalo oko 500 stanova, u Ljubljani 1.000, dok je u Zagrebu, koji je tada imao oko 108.000 stanovnika, nedostajalo 3.500 stanova. U glavnom gradu Beogradu, u kome je 1922. godine živelo oko 112.000 osoba, nedostajalo je nekih 4.000 stanova, pri čemu je u toj godini bilo izgrađeno nešto više od 1.300 stanova.¹² Sve to je značilo da je bar svako šesto zagrebačko i beogradsko domaćinstvo bilo bez krova nad glavom.¹³

Stanje se vremenom usložavalo i pogoršavalo, pa je Bogdan Krekić (1883–1970), većnik Opštine grada Beograda i član Centralnog komiteta radničkih komora, ukazivao na „strahovite stambene

„intenzivno su se bavili stanovanjem za stanovništvo sa najnižim prihodima i želeli su da dođu do što boljih saznanja o njihovim zahtevima i potrebama“.⁸ Stanovanje je bilo jedna od ključnih tema Međunarodnog kongresa moderne arhitekture (*Congrès internationaux d'architecture moderne, CIAM*). U fokusu njegovog drugog skupa, održanog u Frankfurtu u jesen 1929. godine, bili su stambena izgradnja i pitanje minimalnog stana.⁹ CIAM II je pratila međunarodna izložba projekata na temu minimalnog stana, koji su objavljeni u publikaciji *Stan za minimum egzistencije (Wohnung für das Existenzminimum)*, što je bio katalog sa preko 100 tipova osnova malih stanova, sa informacijama o površini stana, zapremini, površini prozora, broju kreveta, nazivu grada u kojem se stan nalazio i visini prihoda njegovih stanovnika.¹⁰

Stambena kriza je po završetku rata takođe bila izuzetno izražena u Srbiji i novoformiranoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, potonjoj Jugoslaviji.¹¹ Njeni uzroci su bili, kao i u ostalim državama Evrope, teška ratna razaranja, loš kvalitet predratnog stambenog fonda i migracije iz sela u gradove. Različite stambene komisije, koje

8 A. van der Vud, „CIAM“, u: M. R. Perović (ur.), *Istorija moderne arhitekture: antologija tekstova*. Knj. 3, Beograd, 2005, 151.

9 *Isto*, 151–154.

10 *Isto*, 153.

11 Uslovi stanovanja siromašnih stanovnika u većim gradovima Kraljevine Jugoslavije, kao što su Ljubljana, Zagreb, Split, Sušak, Sarajevo ili Skoplje, nisu bili predmet novijih istraživanja, za razliku od izučavanja tog fenomena u međuratnom Beogradu (Z. Vuksanović Macura, *Život na ivici: stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*, Beograd, 2012).

12 B. Krekić, *Stambeno pitanje kao oblast javnog staranja*, Beograd, 1932, 11.

13 Prosečna veličina domaćinstva u Beogradu bila je 4,11 članova (Krekić, *Stambeno pitanje...*, 8). Broj izgrađenih stanova odnosi se na podatke Tehničke direkcije Beogradske opštine, bez evidencije o intenzivnoj gradnji bez građevinske dozvole (Vuksanović Macura, *Život na ivici...*, 30–33).

prilike za ogromnu masu beogradskih građana“, što je bilo dokumentovano u namenski sprovedenim istraživanjima.¹⁴ Inicijator i rukovodilac tih istraživanja Slobodan Ž. Vidaković (1905–1983), dugogodišnji urednik *Beogradskih opštinskih novina*, bio je i jedan od najistaknutijih zagovornika rešavanja stambenog pitanja.¹⁵ Treba napomenuti da je pojam „stambeno pitanje“, osim arhitektonskih i građevinskih aspekata, obuhvatao i brojne socijalne, ekonomske, političke i institucionalne elemente koji su uticali na obezbeđivanje adekvatnog stana za radnike i stanovnike sa najnižim prihodima. Vidaković je izneo podatak da je početkom tridesetih godina u Beogradu nedostajalo između 15.000 i 20.000 malih i higijenskih stanova¹⁶ i da je 90% stanova na beogradskoj periferiji bilo „apsolutno neupotrebljivo za stanovanje, jer su po svom sklopu i punom odsustvu higijenskih zahteva postali pravi rasadnici svakolike zaraze i epidemija i žalostan znak našeg nedovoljno razvijenog smisla za socijalnu pravdu“.¹⁷ Beograd je tada imao oko 270.000 stanovnika, što znači da je svako četvrto domaćinstvo živelo u neuslovnom stanu (sl. 1).

U društveno-političkom kontekstu, koji opisuje i arhitekta Jan Dubovi, značajan deo populacije, posebno najsiromašniji, suočavao se sa teškim stambenim problemima i nedostatkom krova nad glavom, kada država ne nudi sistemsko ili bilo kakvo rešenje za prevazilaženje problema, kada na arhitektonski scenu stupaju novi profesionalni postulati i kada se apeluje na arhitekte kao socijalno svesne stvaraocce, postavlja se pitanje: kakav je bio odgovor arhitekata na složeno stambeno pitanje u međuratnoj Srbiji? Predmet ovog rada jeste stav i odnos domaćih arhitekata prema stambenom pitanju velikog broja siromašnog gradskog stanovništva u međuratnoj Srbiji, sagledan prevashodno kroz njihovo delovanje u okviru Sekcije Beograd UJIA i njoj bliskih grupacija.

Stambeno pitanje u Sekciji Beograd UJIA

Srpski arhitekti su od 1890. godine bili okupljeni u Udruženju srpskih inženjera i arhitekata, koje je 1919. godine, pod nazivom Sekcija Beograd, stupilo u zajednicu Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata.¹⁸ Arhitekti su, u okviru Sekcije Beograd, 1920. godine individualizovali Klub arhitekata, kako bi, između ostalog, organizovanije delovali na širenju i primeni savremenih načela o uređenju grada.¹⁹ Već krajem 1919. godine „pitanje oskudice i skupoće stanova“ zauzelo je visoko mesto u agendi Sekcije Beograd UJIA. Rezultat brojnih diskusija koje su vođene bili su brojni predlozi koji su izneti ministru građevina i ministru socijalne politike, kao i beogradskoj opštini, a sve to je bilo zabeleženo i u *Tehničkom listu*, zvaničnom glasilu UJIA. Predlozi su bili široko postavljeni, od uvođenja poreskih olakšica i direktnih finansijskih intervencija države u proizvodnju građevinskog materijala, do konkretnih sugestija beogradskoj opštini da „odmah, na svojim zemljištima pristupi podizanju kolonije od 1.000 prostih, jeftinih zgrada sa 3–4.000 malih stanova“.²⁰ S druge strane, konstatovano je da država veoma malo radi na rešavanju stambenog pitanja, pri čemu „nije ni prstom maknula da bar [...] učini najnužnije izmene u Građevinskom Zakonu, kojima bi se olakšalo i pojeftinilo podizanje novih zgrada za stanovanje“;²¹ što je bio jedan od predloga beogradske Sekcije UJIA.

Slične inicijative su postojale i u sekcijama UJIA iz drugih krajeva Jugoslavije. Članak arhitekta Eda Šena (Edo Schön), člana Sekcije Zagreb, iz 1919. godine, bio je posvećen tehničkim i aspektima projektovanja i izgradnje jeftinih i zdravih radničkih stanova, a inspirisan primerima iz Engleske i Sjedinjenih Američkih Država.²² Bio je tu i detaljan prilog o praškoj stambenoj ko-

14 Krekić, *Stambeno pitanje...*, 3–4.

15 Vuksanović Macura, *Život na ivici...*, 231–235, 273–275.

16 С. Видаковић, *Стамбена беда као узрок грушћивене дејенерације*, Београд, 1935.

17 С. Ж. Видаковић, „Комунални проблеми периферије Београда“, *Београдске општинске новине* 10, 1933, 620.

18 Анон., „Секција Београд У. Ј. И. А.“, *Технички лист* 5–6, 1920, 54.

19 Анон., „Секција Београд Удружења Ј. И. А.“, *Технички лист* 7, 1921, 84. У међуратном периоду, осим Клуба архитеката, активна је била и Секција пројектаната формирана у оквиру Инженјерске коморе, што је била још једна званична струковна организација. С. Богуновић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX I XX века, Појмови*. Књ. 3, Београд, 2009, 1256.

20 То је био целовито осмишљен предлог, којим је била предвиђена саобраћајна повезаност будуће колоније са центром града и изградња према урбанистичком плану како би касније могла „без теškoћа ући у састав будућег великог Београда“ (*Нав. место*).

21 *Нав. место*.

22 E. Schön, „О градњи радничких станова“, *Технички лист* 4, 1919, 39–42.

loniji Orečovka (Ořečovka) podignutoj početkom dvadesetih godina po uzoru na engleska vrtna predgrađa. Propratne fotografije, aksonometrijski prikaz kolonije i crteži osnova, preseka i fasada kuća prikazivali su tipičnu stambenu četvrt srednjeg građanskog staleža, koji je takođe, u prvim posleratnim godinama, bio pogođen nestašicom stanova.²³ U svom članku sa početka 1925. godine inženjer Jovan Zubović iz Sekcije Sarajevo upozoravao je da je u proteklih pola decenije od završetka rata veoma malo urađeno na obezbeđivanju zdravih i jeftinih stanova. On je propagirao uvođenje „savremenih građanskih propisa“ i veće angažovanje struke, sprovođenje arhitektonskih konkursa i izradu tipskih projekata malih stanova.²⁴ Na liniji svih prethodnih zalaganja bila je odluka doneta na godišnjoj skupštini UJIA, održanoj u Skoplju 1925. godine, da se pripremi predlog mera za unapređenje građevinske delatnosti radi rešavanja stambenog pitanja. Na osnovu toga, inženjer Milan Panjković, član Sekcije Zagreb, pripremio je Predlog zakona o podsticanju izgradnje malih stanova i formiranja građevinskih zadruga.²⁵ Polazeći prvenstveno od zagrebačke situacije, Panjković je izneo niz organizacionih, administrativnih i fiskalnih mera, bez upuštanja u tehničke ili arhitektonske elemente. Predlog sadržine zakona štampan je u *Tehničkom listu*, uz molbu da se o njemu izjasne svi članovi UJIA. Mada je Predlog zakona bio upućen nadležnom ministarstvu u dalju proceduru,²⁶ diskusija članova UJIA, njihovi komentari i mišljenja, ukoliko ih je i bilo, nisu bili preneti u zvaničnom glasilu.

Predavanje koje je Jan Dubovi izložio članovima Sekcije Beograd 1924. godine izdvajalo se aktuelnošću i povezivanjem tehničkih, ekonomskih, estetskih i socijalnih aspekata sa arhitektonskim delovanjem na polju rešavanja stambenog pitanja. Njegovo izlaganje je bilo posvećeno ideji „vrtnog grada“ Ebenizera Hauarda (Ebenezera Howard, 1850–1928), a objavljeno je u tri nastavka, u početnim brojevima *Tehničkog lista* iz 1925. godine.²⁷ Dubovi je diskutovao o konceptu vrtnog grada i mogućnosti njegove primene u domaćim uslovima.²⁸ On pitanje kvalitetnog stanovanja ne odvajala od teme uređenja grada, štaviše, smatra da „kad budemo hteli da dajemo ljudima zdrav stan, treba da počnemo od uređenja gradova“.²⁹ Dubovi ističe koncept vrtnog grada jer smatra da „daje temelje zdravoj državi i time rešava socijalno pitanje“³⁰ i predlaže formiranje „Vrtnarskog Odbora, kao kod drugih naroda“,³¹ što su zapravo bile asocijacije koje su obrazovane još u prvim godinama 20. veka i koje su bile pokretači i realizatori brojanih vrtnih naselja i vrtnih predgrađa širom sveta. Dubovi je u sklopu predavanja prikazao i film o izgradnji i uređenju vrtnih gradova u Engleskoj, Čehoslovačkoj i Nemačkoj.³²

Prvobitna agilnost UJIA na polju stanovanja, sudeći prema člancima i objavama u *Tehničkom listu*, izuzetno brzo se stišala i već se od kraja dvadesetih pretvorila u retka istupanja pojedinih članova, sporadična predavanja ili izveštaje sa međunarodnih konferencija na kojima se govorilo o stambenoj problematiki. Među priložima članova Sekcije Beograd bilo je i izlaganje inženjera Svetozara Genića, šefa arhitektonskog odeljenja beogradske opštine, sa podacima iz istraživanja o stambenim prilikama u Jatagan-mali, najvećem sirotinjskom naselju u međuratnom Beogradu.³³ Arhitekta Branislav Kojić (1899–1987) predstavio je stambenu politiku i realizacije grada Beča, koji je posetio u proleće 1929. godine i gde je, kako je kasnije pisao, „proučavao značajnu stambenu izgradnju koju je izvodila socijalistička opština“.³⁴

23 Prema napomeni uredništva, to je bio priređen članak inženjera J. Havličeka iz čehoslovačkog časopisa *Zprávy veřejné služby technické*. U oba članka naselje se imenuje kao Vořečovka, a danas se naziva Ořečovka (F. K. „Kolonija Vořečovka u Pragu“, *Tehnički list* 14–15, 1924, 177–180).

24 J. Zubović, „Pitanje stanova“, *Tehnički list* 6, 1925, 91–92.

25 M. Panjković, „Stambeno pitanje“, *Tehnički list* 21, 1925, 313–320.

26 Anon., „Izveštaj Tajnika VII Redovnoj Godišnjoj Skupštini Udruženja Jugoslovenskih Inženjera i Arhitekata, Sekcija Zagreb, o radu Upravnog Odbora u poslovnoj godini 1925/6.“, *Tehnički list* 11, 1926, 175.

27 Članak arhitekta Jana Dubovog objavljen je u tri nastavka *Tehničkog lista* iz 1925. godine, u brojevima 1, 2 i 3.

28 Д. Ђоровић, *Вртини град у Београду*, Београд, 2009, 40–42.

29 Дубови, „Вртарски град“, 7.

30 *Nav. mesto*.

31 Јан Дубови, „Вртарски град“, *Tehnički list* 3, 1925, 44.

32 Анон., „Рад Секција Београд У. Ј. И. А. у месецу марту 1925.“, *Tehnički list* 22, 1925, 343.

33 Navedeno prema: Б. Кojiћ, *Друштивени услови развојка архитектонске струке у Београду 1920–1940. године*, Београд 1979, 84. О истраживању о коме је говорио инженер Genić видети у: Vuksanović Macura, *Život na ivici...*, 194–196.

34 Kojić kaže da je „u proleće 1929. godine boravio u Beču i proučavao značajnu stambenu izgradnju koju je izvodila socijalistička opština“. Kojić, *Друштивени услови...*, 73.

Međunarodne stambene konferencije bile su platforme na kojima se debatovalo, gde su se iznosili pozitivni primeri i neuspeli pokušaji.³⁵ O dešavanjima na kongresu o malim stanovima u Pragu iz 1935, predavanje je imao opštinski arhitekta Dragomir Popović (1902–1970).³⁶ Izveštaj sa konferencije bio je i članak Milice Krstić (1887–1964), arhitekta i visokog činovnika Ministarstva građevina, koja je prisustvovala Međunarodnom kongresu za urbanizam i stanovanje, održanom u Parizu u julu 1937. godine.³⁷ U njemu je predstavila teme o kojima se diskutovalo, kao što su finansiranje izgradnje jeftinih stanova, kirije jeftinih stanova, izgradnja vrtnih naselja ili izgradnja stambenih solitera u zelenilu. Prikazala je i vrtna naselja u okolini Pariza koja su posetili, opisala je njihov sadržaj i izgled, arhitekturu zgrada, strukturu i opremljenost stanova, ponekad i visinu zakupa, te navela imena arhitekata i urbanista koji su ih projektovali i planirali. Mada Milica Krstić konstatuje da „gotovo nijedna zemlja nije mogla u građenju stanova ništa postići bez posredne ili neposredne finansijske pomoći od države“, u njenom prikazu izostaje bilo kakva paralela ili veza sa stambenom situacijom u Jugoslaviji i Srbiji. Bio je to i jedan od poslednjih članaka koji se ticao stambene problematike objavljen u *Tehničkom listu*, koji je u izlazio do 1939. godine.

Moderna arhitektura i stambeno pitanje

Povezana sa radom Sekcije Beograd UJIA i njenim Klubom arhitekata bila je i Grupa arhitekata modernog pravca (GAMP), koja je delovala između 1928. i 1934. godine.³⁸ Među njena četiri osnivača bili su i pomenuti Jan Dubovi i Branislav Kojić, uz Milana Zlokovića (1898–1965) i Dušana Babića (1894–1948).³⁹ Cilj koji su članovi GAMP-a postavili u svom statutu bilo je „propagiranje savremenih principa u arhitekturi i primenjenim umetnostima“.⁴⁰ Ipak, ni među principima ni u nastupima GAMP-a nije bilo mesta za stambeno pitanje. Rad pojedinih članova na stambenoj problematici, poput Branka Maksimovića (1900–1988) i Jana Dubovog, pre je bio u sferi samostalnih akcija nego kao deo rada grupe.

Delovanje Jana Dubovog, u duhu sopstvenog svetonazora da „arhitektura treba da bude u službi društva a da arhitekta svojim aktivnim delovanjem mora biti organizator prostora i života na praktičnim i funkcionalnim principima“⁴¹ najupečatljivije je bilo u njegovom angažovanju 1929. godine na izradi predloga regulacionog plana Jatagan-male, kao polazišta za legalizaciju i uređenje tog čuvenog nelegalnog sirotinjskog naselja (sl. 2 i 3). Predlog plana koji je osmislio Dubovi nije sačuvan, ali nekoliko opisa iz dnevne štampe upućuje na zaključak da se radilo o tipičnoj „vrtnoj koloniji“, sa oko 200 placeva za stanovanje, regulisanom uličnom mrežom, centralnim bulevarom i parkom. U središtu naselja bili su predviđeni dom kulture, pijaca i igralište za decu.⁴² Regulacioni plan naselja i projekat doma kulture Dubovi je uradio za Društvo za unapređivanje Karađorđevog šanca, što je bilo udruženje stanovnika Jatagan-male. Gradska vlast je odbila taj predlog jer je njena namera bila da poruši Jatagan-malu, što je narednih godina u najvećoj meri i sprovela u delo.⁴³

Branko Maksimović, u člancima koje je objavljivao u dnevnoj štampi i *Beogradskim opštinskim novinama*, zvaničnom glasilu gradske vlasti, prenosio je inostrana, evropska iskustva i novine na polju stanogradnje i projektovanja malih, jeftinih i zdravih stanova. U njima je često propagirao ideje CIAM-a, posebno sa Drugog kongresa iz Frankfurta, iz 1929. godine, u čijem je fokusu bilo

35 Vuksanović Macura, *Život na ivici...*, 228–231.

36 Kojić, *Друштвени услови...*, 74. Popović je objavio više članaka u *Beogradskim opštinskim novinama* o stambenoj problematici, posebno o vidovima učešća države u rešavanju stambenog pitanja za siromašne stanovnike.

37 М. Крстић, „IV Међународни скуп архитеката и међународни конгрес за станове и урбанизам“, *Tehnički list* 11–12, 1938, 147–153.

38 Kojić, *Друштвени услови...*, 169–198; З. Маневић, „Београдски архитектонски модернизам 1929–1931“, *Годишњак града Београда XXVI*, 1979, 209–226; Vognović, *Архитектонска енциклопедија...*, 1256; В. Камилић, „Осврт на делатност Групе архитеката модерног правца“, *Годишњак града Београда LV–LVI*, 2008–2009, 239–264.

39 GAMP-u je kasnije pristupilo oko 15 arhitekata, uz različit stepen angažovanosti i doprinosa njenom delovanju.

40 Kojić, *Друштвени услови...*, 181.

41 Д. Милашиновић Марић, *Архитектура Јан Дубови*, Београд, 2001, 58.

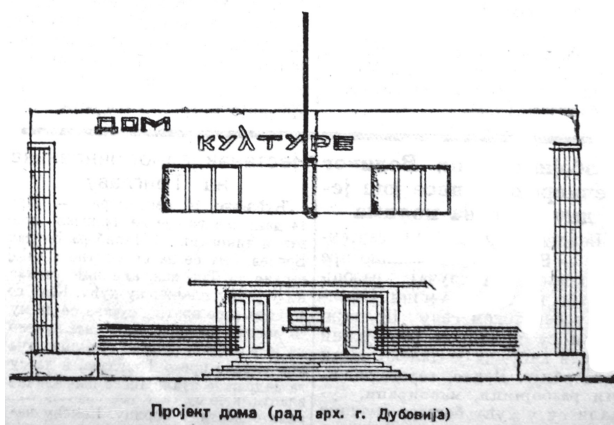
42 Анон., „Јагаган-мала подиже Дом културе“, *Време*, 15. септембар 1929, 15.

43 Z. Vuksanović-Macura i V. Macura, „The Right to Housing: Squatter Settlements in Interwar Belgrade – Defense and Demolition of Jatagan-mala“, *Journal of Urban History* 44 (4), 2018, 764.

Sl. 2. Sirotinjsko naselje Jatagan-mala, oko 1930. godine (Izvor: MGB, Ur_10477, detalj, autor fotografije J. Stanojević)

Јатаган-мала подиже Дом културе

Sl. 3. Jan Dubovi, Dom kulture u Jatagan-mali, pročelje, 1929. godina (Izvor: Анон., „Јатаган-мала...“)

Branislav Kojić je, sa distance od nekoliko decenija, prikazao događaje iz međuratnog perioda kao „prekretnicu u ideološkim, funkcionalnim i oblikovnim stavovima u arhitekturi“.⁴⁶ Pritom, Kojićeva interpretacija nije odgovarala realnim dešavanjima. On piše: „Posmatrano sa uskog gledišta, problematika je stručne sadržine ali, u suštini, ona se zasniva na društvenim, kulturnim pa i u društveno-političkim pobudama. U njoj su se sukobljavali društveni slojevi, opšta kulturna evolucija zahtevala je promene u arhitekturi; napredni elementi su smatrali da je jedan od zadataka nove arhitekture da rešava i goruće probleme socijalnog karaktera zapostavljenih stanovnika kao što je bila stambena kriza.“⁴⁷ Indikativno je da za ovu poslednju konstataciju Kojić kao primer uzima publikaciju *Moderna arhitektura i njen socijalni značaj*, objavljenu 1940. godine, u osvit Drugog svetskog rata, autora Ivana Zdravkovića, arhitekta koji nije delovao u okviru GAMP-a.⁴⁸

pitanje minimalnog stana.⁴⁴ Maksimović je bio i najproduktivniji član GAMP-a po broju projekata za podignute opštinske stanove za siromašne. Još dok je bio zaposlen kao arhitekta u Tehničkoj direkciji Beogradske opštine, projektovao je šest zgrada sa oko 100 malih stanova za radnike i činovnike sa niskim primanjima, što je bila gotovo jedna trećina ukupne opštinske produkcije novih stanova, odnosno jedna petina od skromnih 526 opštinskih stanova za siromašne kojima je u to vreme Beograd raspolagao. Stanove koje je projektovao Maksimović odlikovalo je funkcionalno i prostorno unapređenje u odnosu na preovlađujući beogradsku praksu da se sirotinjski stan sastoji od dve prostorije – „sobe i kuhne“.⁴⁵ Nasuprot tome, zgrade u koje je Maksimović smestio stanove ostale su u domenu konvencionalnog arhitektonskog izraza (sl. 4).

44 Б. Максимовић, „Проблем ванградских насеобина“, *Београдске општинске новине* 1, 1930, 17–19; Б. Максимовић, „Рационализам модерних станова за минимум егзистенције“, *Београдске општинске новине* 9–10, 1930, 486–490.

45 Vuksanović Macura, *Život na ivici...*, 97–101, 152, 354.

46 Кojiћ, „Друштвени услови...“, IX.

47 *Нав. месџо.*

48 Zdravković daje, za tadašnju domaću arhitektonsku scenu, retko sagledavanje moderne arhitekture kao odgovora na socijalne i materijalne zahteve i potrebe „produktivnog i radnog čoveka“, ističući mogućnosti koje pruža na polju

Sl. 4. Branko Maksimović, Zgrade sa opštinskim stanovima u Humskoj ulici, Beograd, 1930. godina (Izvor: Максимовић, „Проблем ванградских...“)

Zaključak

U prvim godinama po završetku rata, pretežno između 1919. i 1925. godine, postajala je značajna inicijativa i srpskih i jugoslovenskih arhitekata da se stambenom pitanju pokloni neophodna pažnja, ali na to država nije reagovala. U narednim godinama interesovanje arhitekata opada, a aktivno angažovanje u Srbiji i Beogradu svelo se na svega nekoliko imena. Na kraju, postavlja se pitanje zašto je izostala šira reakcija arhitektonske struke na stambenu krizu u međuratnoj Srbiji. Zašto su se za mali, jeftin i higijenski stan više zalagali lekari, publicisti, pravници?⁴⁹ Jedan od postulata internacionalne moderne bila je socijalno angažovana arhitektura, a „mali stan centralni problem [...] i borbeni poklič arhitektonske avangarde [...], kojim se traži odgovor na pitanje trenutne stambene krize“, kao što je proklamovao češki umetnik i kritičar Karel Tajge (Karel Teige, 1900–1951) u uvodu svoje uticajne knjige o malom stanu, prvi put objavljene 1932. godine.⁵⁰ Međutim, u domaćim uslovima, članovi GAMP-a su prevashodno bili okrenuti formi i estetici stambene arhitekture za imućne klijente, bez ozbiljnijih promišljanja kojima bi ponudili racionalna i inovativna rešenja malih, zdravih i jeftinih stanova za stanovništvo sa niskim prihodima. Sporadični projekti stanova male površine u privatnim zgradama za izdavanje, koje su neki od njih projektovani,⁵¹ bili su deo privatnih porudžbina i rutinske prakse, bez postojanog pristupa ili ozbiljnijih razrada problematike malog i zdravog stana.

Prema tumačenju istoričara arhitekture Zorana Manevića, domaći arhitekti su bili orijentisani ka imućnijim naručiocima i nisu se zanimali za „male ljude“ koji nisu mogli da priušte njihove usluge.⁵² U Beogradu je arhitektura bila posao bez socijalnog angažmana. Činjenica je da su među stambenim zgradama, porodičnim kućama i vilama, podignutim u prestonici u dve decenije između svetskih ratova, nastali i neki od najznačajnijih primera beogradske stambene arhitekture za srednji i viši sloj. To je period u kojem se javlja i fenomen „beogradskog, salonskog stana“, kao poželjnog životnog prostora srednjeg i imućnog staleža, kao i pripadnika građanske elite.⁵³ Međutim, činjenica je i da ta produkcija stambenog prostora nije odgovarala realnim potrebama beogradskog međuratnog društva i njegovih siromašnih stanovnika koji su činili 70–80% gradske populacije.⁵⁴ Publicista

izgradnje malih i jeftinih stanova za najsiromašnije stanovnike. (И. М. Здравковић, *Модерна архитектура и њен социјални значај*, Београд, 1940)

49 Z. Vuksanović Macura, *Vizija socijalnog stanovanja u Beogradu (1919–1941)*, Beograd, 2011.

50 Teige, *The Minimum...*, 98.

51 V. Putnik Prica, „About the Development of Small Apartment Typology in Belgrade Interwar Architecture“, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 47, 2019, 230.

52 Imejl prepiska između autorke teksta i Zorana Manevića od 19. januara 2010. godine.

53 Ђ. Алфиревић и С. Симоновић Алфиревић, „Београдски стан“, *Архитектура и урбанизам* 38, 2013, 41–44; В. Путник, „Прилог проучавању развојних токова међуратне стамбене архитектуре Београда“, *Наслеђе XIII*, 2012, 159

54 Видаковић, *Стамбена бега...*, 87–97; Vuksanović Macura, *Život na ivici...*, 18–28.

Antun Herenda isticao je početkom tridesetih da veliki broj novopodignutih stanova ne odgovara potrebama stanovnika grada, konstatujući da „Beograd ima već dovoljno stanova za svoje stanovnike, ali njegovi stanovnici nemaju dovoljno stanova koji su njima najpotrebniji, tj. takvih, koji bi bili u srazmeri sa njihovim materijalnim mogućnostima, dajući im pri tom najpotrebniji komfor i higijenske uslove“.⁵⁵

Stoji i činjenica da su opštinske vlasti ili institucije države izuzetno retko pozivale arhitekate i njihova udruženja da učestvuju u ionako sporadičnim stambenim projektima koje su realizovali. Beogradska opština se svega jedared obratila arhitektima da daju svoje predloge. Tokom budžetske rasprave početkom 1936. godine, predsednik opštine Vlada Ilić obratio se većnicima sledećim rečima: „Da bih vas, gospodo, uverio da je stambeno pitanje predstavljalo za opštinsku upravu zaista jedan problem, ovde su vam izloženi planovi malih stanova, koje su po mojoj naredbi izradili naši najbolji arhitekti. Svaki od njih dobio je za zadatak da izradi plan malog stana, koji će biti i lep i udoban i jeftin. Taj materijal predstavlja osnovu za rešavanje stambenog pitanja, odnosno stambene bede.“⁵⁶ Međutim, bio je to usamljen primer, a ti projekti nikada nisu i realizovani.

To što nije bilo ozbiljnijeg i organizovanog odgovora domaćih arhitekata na nedostatak malih, zdravih i jeftinih stanova i što je izostala društvena dimenzija u njihovom sporadičnom profesionalnom angažovanju na stambenom pitanju, delom je bilo i odraz nepostojanja javne intervencije na polju stanovanja, nepostojanja socijalno odgovorne države i nemanja volje i spremnost vladajućeg, autoritarnog režima da sistemski rešava stambene probleme. Kasnije opservacije Branislava Kojića⁵⁷ o vezi moderne arhitekture iz međuratnog perioda i gorućih socijalnih problema u vidu stambene krize, pre bi se reklo da predstavljaju naknadna tumačenja i sagledavanje spona između arhitekture i društveno-političkog konteksta zasnovana na praksi i saznanjima koja su dolazili iz doba nakon Drugog svetskog rata, iz socijalističke Jugoslavije, kada je stanovanje postalo predmet društvene brige i u kome su pojedini arhitekti koji su stvarali u međuratnom periodu aktivno učestvovali, nego što su odslikavala realnost iz perioda od 1919. do 1941. godine.

55 A. Herenda, „Како и колико се зидало у Београду од 1919. год. до данас“, *Београдске општинске новине* 6, 1933, 405–406.

56 Анон., „Буџетска дискусија у Градском већу“, *Београдске општинске новине* 3–4, 1936, 283–285.

57 Кojiћ, *Друшћивени услови...*, IX.